

Kulcs Kertészhez

Clara Royer, az Oscar-díjas Saul fia forgatókönyvének társszerzője a huszadik századi magyar zsidó irodalom jó ismerője, a Múlt és Jövő is közölte Zsolt Béláról írt tanulmányát. Ha valaki, hát ő, aki Csillag címmel magyarra is lefordított regényt adott ki, hivatott arra, hogy Kertész Imréről Franciaországban monográfiát írjon, bemutassa az első Nobel-díjas magyar író, a műveiben feltárulkozó életrajzot, illetve életművének társadalmi és történelmi hátterét, amit Nyugat-Európában kevesen ismernek.

Imre Kertész „Histoire des mes morts” – essai biographique (Halottaim története – életrajzi esszé) című könyve idén jelent meg a párizsi Actes Sud kiadónál, és minden eddigi feldolgozásnál alaposabb és részletesebb. Mondhatjuk, hogy a francia szerző megelőzte a hazai irodalomtörténészeket, akik a Sorstalanság világsikere után több könyvet is publikáltak róla. Ezek közül kettő több szerzős tanulmánykötet volt. Az egyik, Kőbányai János szerkesztésében, a Múlt és Jövőben Kertészről megjelent tanulmányokat gyűjtötte össze, Az ember mélye címmel. És bár egy szerző által jegyzett kötetek is napvilágot láttak (Kőbányai Jób díja című munkája, továbbá Vári György, Szirák Péter és Földényi F. László monográfiái), továbbá egy bibliográfia is (Hafner Zoltán műve), de Clara Royer művéhez hasonló alapos kötetet eddig senki „nem tett le az asztalra”.

Miben tér el ez a francia nyelvű Kertész-monográfia a többitől? Mindenekelőtt abban, hogy miközben rendkívül alaposan elemzi a fő művek szerkezetét és nyelvét, mindazokat a formai sajátosságokat, melyek Kertészt megkülönböztetik kortársaitól, különösen a „holokauszt-irodalom” szerzőitől, minden eddiginél részletesebb elemzést ad az életrajz, és a korabeli társadalmi és egzisztenciális viszonyok összefüggéseiről. Figyelemre méltóan alapos képet rajzol Magyarország 1945-öt követő évtizedeiről, melyek Rákosi lidércnyomás-szerű terrorjától a Kádár-korszak lassan oldódó diktatúráján át az 1989–90-es rendszerváltásig vezettek. Közben, röviddel Kertész halálát követően, őt követve, világirodalmi összefüggésekbe helyezi az életművét.

Mielőtt visszatérnénk az életmű születésének valóban egyedi körülményeire, érdemes idézni, miként látta a „mi Imrénk” az előfutárát és a kortársait, köztük Tadeusz Borowskit, azt a nem zsidó (lengyel politikai) auschwitzzi foglyot, akinek Kővilág című kötete először 1971-ben jelent meg magyarul, benne a „Hölgyeim és uraim, méltóztassanak a gázba fáradni!” című provokatív elbeszéléssel. „Kertész felismerte Borowskiban a magához hasonló szemléletű író, ahogy ezt 2010-ben egy beszélgetés során elmagyarázta, melyben Auschwitz irodalmi megközelítésének három fajtáját különböztette meg. Az előéretet irodalmát (Kafka), a humanista tanúságtétel irodalmát (Primo Levi), és az »Auschwitz következményeire« épülő irodalmat. Ide sorolta Borowskit, Améryt és saját magát. Amikor 1971-ben felfedezte őt – t.i. Borowskit – ő volt számára az anti-Semprun.”

Figyelemre méltó, hogy Kertész elődjének tekintette Franz Kafkát, a huszadik század vitathatatlanul legnagyobb hatású íróját, akiről könyvtárnyi értelmezés született. Az 1924-ben meghalt prágai mestert a freudizmuson keresztül a marxizmuson vagy az egzisztencializmuson át mindenhová besorolták, egészen a „mágikus realizmusig”, Kertész viszont egyértelműen a „holokauszt előérzetével” hozta összefüggésbe. Ez a megállapítás, mellyel teljesen egyetértek, többek között azt is jelzi, hogy Auschwitz univerzális sorstragédia volt, rányomta a bélyegét az egész huszadik századra. Érződött már az első világháború utáni Európa levegőjében is, és a legnagyobb művészek megsejtették,

körvonalazhatatlan szorongásként fejezték ki. Auschwitzra úgy tekinthetünk, mint ami határvonalat jelentett korunk művészetének és a kultúrájának fejlődésében, és az emberiség önképének radikális átértékeléséhez vezetett. Kertész annak szentelte életművét, hogy lehátsa mindazokat az illúziókat, melyet kollektív tudatban hozzátapadtak, és szembesítse az embert mindazokkal a sötét erőkkel, melyeket a „felettes énje” – amennyiben megvannak hozzá a körülmények – felszínre képes hozni az „ösztön-énjéből”.

Clara Royer abból indul ki, hogy Kertész, miután felismerte küldetését, vagyis hogy minden addigi megközelítésnél újszerűbb módon kell tükröznie, értelmeznie és általánosítania azt a hihetetlen életanyagot, mellyel 1944 júniusa és 1945 áprilisa között a történelem „megajándékozta”, ehhez a célhoz rendelte a formát, s létrehozta azt az eredeti nyelvet, melyen elmondhatta történetét. A Sorstalanság szinte minden mondatában tükröződik a reflexivitás: az író minden állítását mérlegre teszi, magyarázza, történelmi összefüggésbe helyezi, miközben gondosan óvakodik attól, hogy saját sorsát, illetve a többi fogolyt erkölcsi vagy politikai szempontból megítélje, mert a hagyományos erkölcsi fogalmak a táborban érvényüket veszítették. Tudatos, rendkívüli erőfeszítéssel hozta létre a regény korpuszát, melyet természetesen úgy is vizsgálhatnak a kritikusok, hogy a hátteret, születésének körülményeit figyelmen kívül hagyják, illetve csak érintőlegesen tárgyalják. Nem véletlen, hogy a Kertészt méltató hazai kritikusok jelentős része a regény technikáját elemzi, irodalomesztétikai megközelítést alkalmaz, azaz a narráció koherenciájára, miméziselvre, a szerző képalkotására, a szövegének poétikai megformáltságra koncentrálnak.

Ez a megközelítés, vagyis a belső törvényszerűségek kimutatása, mint említettük, nem indokolatlan, ugyanakkor, Kertész főművénél maradván érdemes Clara Royer-t követve felhívni a figyelmet arra a cseppet sem mellékes tényre, hogy a regény eredeti címe A muzulmán volt, alcíme pedig így hangzott: Egy sorstalan ember története. A Múlt és Jövő 1989/1-es számában közölt Gályanapló részletben Kertész maga is beszélt erről, vagyis hogy gondolkodott azon, hogy a Sorstalanságnak A muzulmán címet adja. A sokáig fontolgatott címvariáns megvilágítja, hogy Köves Gyuri, a szerző alteregója, átesve mérgekezés és a selekció megrázkódtatásán, miért látja úgy Auschwitzot és Buchenwaldot, a többi foglyot, a munkafelügyelőket és az öröket, ahogy, és válik „funkcionális emberré”, miért illeszkedik viszonylag, szinte harmonikusan a tábor életébe. Mindaz ugyanis, amit átélt, az, ahogy a táborokban a világot szemlélte, foglyok tömegeinek volt az osztályrésze, akiket a táborrendszer előre kidolgozott tervek szerint redukált a vegetáció szintjére, hogy azután a „munkával való megsemmisítés” révén elpusztítsa őket.

Clara Royer gondosan bemutatja Kertész 1945 és 1955 közötti évtizedét, a látszólag céltalan sodródással, a családjától elhidegülten töltött tanulóéveket. 1948-tól, azután, hogy letette az érettségét, lassan megérlelődött benne a felismerés, hogy Rákosi Mátyás Magyarországon többé-kevésbé hasonló mechanizmusok működnek, mint amit deportáltaként egyszer már megtapasztalt. És ha már egyszer „cseberből vederbe” került, úgy kell megírnia deportálásának történetét, hogy abban tükröződjön a nemzetiszocializmus látszólagos antitézise, valójában primitív mutációja, a „népi demokrácia” is.

Nemcsak Kertész nyomtatásban, könyv alakban megjelent műveiből merít, de felhasználja a berlini művészeti akadémián őrzött Kertész-iratanyagot, kiadatlan (töredékben maradt) műveit, Kertész 1995 és 2000 között, majd 2003-tól 2009-ig vezetett, legépelet naplóját, és annak a tizenkilenc beszélgetésnek a szövegét, melyeket személyesen folytatott Kertésszel 2013 júliusa és 2015 májusa közt.

Számomra revelatív jellege volt annak, amit Clara Royer kiderített Kertész 1951 novemberétől 1953 nyaráig letöltött katonai szolgálatáról.

„Kertészt ugyanakkor hívták be katonai szolgálatra, mint a barátját, Bokor Istvánt. Szabadságuk utolsó reggelét mindketten a Hungária fürdőben, a Dohány utcában töltötték (ma már nem létezik), ahonnan egy razzia kergette ki őket. A kaszárnyában elválasztották a két barátot. Kertészt minden szó nélkül fellették egy villamosra, majd egy vonatra, mely, mint kiderült, más újoncokkal együtt őt is Zalaegerszegre vitte, egy magasan fekvő, vidéki városba, »egy kopár fennsíkra, ahol szünet nélkül hallani lehetett a szél füttyülését és a távoli falvak harangjait«. Itt három hónap kiképzés következett. Megtanultak tisztelegni, felkelni, lefeküdni, felébredni a csengetésre, és más hasonló fogásokat, melyek neki a táborok után tréfának tűntek. »Auschwitz után nagyon barátságos voltam az ottani emberekkel, tudtam, hogyan kell beszélni velük.« Majd Kertészt újból vonatra tették, és visszavitték Budapestre, a Jászai Mari tér közelében lévő lak-tanyába, mely 1956 után a »Fehér Ház« lett, vagyis a Magyar Szocialista Munkáspárt épülete. Itt írt alá egy szerződést, melyben szolgálatot vállalt a Büntetés-végrehajtás Országos Parancsnokságán.”

Kertész a központi katonai börtönben szolgált, mely ugyanabban az épületben volt, ahol az ÁVH foglyai raboskodtak. Ez volt a „vamosok börtöne”, ahogy erről a Kudarc című regényében beszél. Itt tesz célzást arra is, hogy egyszer megpofozott egy védtelen foglyot, vagy legalábbis látta szemében a félelmet attól, hogy megüti. „Foglyai többségben bűnözők voltak, de volt köztük egy orvos is, akit tiltott műtétek miatt ítéltek el. Ebben a börtönben a laktanyához hasonlóan továbbra is úgy érezte, hogy »folytatódik a hallucináció«, és Kertész a »hóhér« szerepében találta magát.”

Kertészt katonai szolgálatának háborzongató „élménye” indította arra, hogy megírja Én, a hóhér című töredékben maradt, 1955 nyarán elkezdett kisregényét, mely sok tekintetben a Sorstalanság előzményének tekinthető. A leszerelését követő időszak, 1953 nyara és kora ősze sorsdöntő volt a számára: akkor ismerkedett meg a későbbi életében meghatározó szerepet játszó, előzőleg hihetetlen megpróbáltatásokon átment Albinával, első feleségével. Ezután, 1955 nyarán, a Keleti pályaudvar L alakú folyosóján jutott arra a felismerésre, hogy az írásnak kell szentelnie az életét.

Clara Royer részletesen elemzi Kertész műveit, regényeit és esszéit, melyek úgy burkolják be életművének központi darabját, a Sorstalanságot, mint a káposzta levelei a csúcsrügyéből eredő torzsát. Ezek között az alkotások között vannak regények (A nyomkereső; Az angol lobogó; A kudarc; A felszámolás; Kaddis egy meg nem született gyermekért), és szubjektív hangvételű esszék (Gályanapló; A holokauszt, mint kultúra; A K. dosszié; Mentés másként; A végső kocsmá). Ezeknek a műveknek a közös jellemzője, hogy az életmű magvát alkotó Sorstalanságot, illetve szerzőjének saját közegéhez való viszonyát értelmezik, illetve azokat a következtetéseket fejtik ki, melyek a holokauszt után meghatározzák az emberiség perspektíváit.

Clara Royer részletesen foglalkozik azokkal a közéleti és művészetpolitikai konfliktusokkal is, melyeknek Kertész, a nyolcvanas években megindult recepciója után részese lett. Ezekre a francia szerző életrajzi esszéje nyomán érdemes visszatérni. Annyit azonban nem árt előre bocsátani, hogy a kilencvenes évek polémiáit, sőt, a Kertész Nobel-díjának megítélése körüli vitákat ma már távolabbról, nyugodtabban szemléljük, mint annak idején. Időközben ugyanis az irodalom súlya jelentősen csökkent a politikai vitákban, és bizonyos szakmai szervezetek, például a Magyar Írók Szövetsége megítélése is alaposan átalakult. Egészen másként értékeljük az akkori közszereplők, írók, illetve újságírók részéről az akkori „médiaháború” viszonyai között elhangzott nyilatkozatokat.

Kezdjük talán azzal, milyen volt Kertész viszonya a kései Kádár-korszak irodalmi elitjével, véleményformáló kritikusával és esztétáival, illetve kultúrpolitikusával. Más megfogalma-

zásban: az első magyar Nobel-díjas életmű a korabeli kulturális és társadalmi erőviszonyokkal szemben, teljes elszigeteltségben jött-e létre, ahogy ezt Kőbányai János fogalmazza meg a Jób díja – Háttér és recepció című kötetében? Ő ugyanis ezt állítja: „Noha a Sorstalanság alkotója közöttünk élt, maga a mű is Magyarországon született – de tőlünk függetlenül, vagy éppen ellenünkre.” Ezzel az állítással szembe állítható az a vélemény, melyet Radnóti Sándor esztéta, a Kertész műveit közlő, azóta megszűnt Holmi című folyóirat kritikai rovatvezetője fogalmazott meg. Eszerint Kertészt lassan, fokozatosan befogadta, majd támogatta a magyar kulturális elit, hiszen a kritika már a Sorstalanság 1975-ös megjelenését üdvözölte, majd attól kezdve, hogy 1983. július 29-én megjelent Spiró György nevezetes felfedező cikke az Élet és Irodalomban (Non habent sua fata. A Sorstalanság – újraolvasva), már a magáénak tekintette. Clara Royer nem foglal állást Kőbányai azon, sarkalatos kijelentésével kapcsolatban, mely szerint a magyar kritikusok „egyetlen irodalmi vagy szociológiai jelenség észrevételében, vagy el- és befogadásával szemben mutatkoztak vaknak, és hisztérikusán elutasítónak, s könyörtelenül makacsnak: mégpedig a zsidó irodalom, művészet, azonosság, entitás bármilyen műfajú megnyilatkozása tárgyában.” Ugyanakkor a francia szerző beszámol arról, hogy befolyásos irodalmi véleményformálók még 1997-ben is idegenkedtek Kertésznek a holokausztra koncentrált szemléleti radikalizmusától.

„Kertész nem járt többé Szigligetre. Majd ezután, 1997 végén következett az összeveszés a Holmival, melyet Réz Pál és Radnóti Sándor vezetett. Kertész találkozott Rézzel a színházban, és ez utóbbi megjegyezte, hogy már jó ideje semmit sem publikált a folyóiratban, és megkérdezte: nem tud-e szöveget közlésre ajánlani. Kertész javasolt egy esszét. »Még mindig a holokausztról?«, érdeklődött Réz olyan hangsúllyal, ami rögtön arra készítette Kertészt, hogy levelet írjon Radnótinak, melyben követelte, hogy vegyék ki a nevét a folyóirat szerkesztőbizottságából, a következő számtól kezdve. Réz erre levelet küldött neki, melyben hálátlansággal vádolta, amit Kertész összetépett, Magda nagy bánatára. Az összeveszés következményeképpen 1997 decemberétől kezdve Kertész neve eltűnt a Holmi borítójáról. Kertész a konfliktus természetes következményeként magyarázta azt, amit Radnóti hat évvel később a Felszámolás című regényéről írt. A kritikus ebben »pongyolasággal« vádolta Kertészt, ami árt megszokott radikalizmusának, és azt állította, hogy a regény »teatrális« maradt. Igazságtalan kijelentések, ahogy ez később kiderül. Mindazonáltal a kép nem volt annyira sötét.”

Utólag nehéz állást foglalni ezekben a kérdésekben, bár annak idején Kőbányaival együtt e sorok szerzője is megkapta a magáét a „kánonteremtő” Radnótitól A Nobel-díj mint bunkósbót című cikkében (Élet és Irodalom, 2002. november 15.), azért, mert Kertész páratlan sikerét kapcsolatba merte hozni a zsidóságával, illetve a holokauszt radikálisan újszerű irodalmi ábrázolásával.

De hol van már azóta a Holmi, s azok a politikai viták, melybe az egykori SZDSZ-hez kötődő véleményformáló irodalmárok vitték bele Kertészt a rendszerváltás idején, és azt követő időkben? Antall József és az azóta szintén megszűnt MDF megítélése sokat változott, s másként látjuk a Csoóri Sándor közfelháborodást kiváltó Nappali hold című esszéjét is. Ma már nem váltanak ki akkora indulatot a nyilvános tiltakozások, illetve a Magyar Írók Szövetségéből való kilépés sem. Sőt, talán afőlött is napirendre tértünk már, hogy az idős, romló egészségi állapotú Kertész 2014-ben nem utasította vissza, hogy azzal a Szent István-renddel tüntessék ki, melyet annak idején *Göring* marsall, Ribbentrop német és Ciano olasz külügyminiszter is megkapott.

A politikai viharok elülnek, a kardinális fontosságú életmű megmarad. Clara Royer monográfiája a Kertész Imréről szóló irodalom eddigi legjelentősebb darabja, lefordítását és magyar kiadását is érdemes fontolóra venni.